

HADİSTE İLK MUSANNİFLER VE EBÛ HANİFE'NİN TASNİFTEKİ ROLÜ (*)

Mehmet ÖZŞENEL (**)

Özet

Hadislerin tedvin ve tasnifi hadis tarihinin en önemli olaylarından biridir. Ömer b. Abdülaziz'in tamimi ile resmîyet kazanan tedvin, hicri ikinci asrın ilk yarısının ortalarından itibaren tasnif faaliyetine dönüşmüş ve hadis literatürünün temelini oluşturan eserler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hadisi ilk tasnif eden alimler aynı zamanda fakih kimlikleriyle de öne çıkmaktadırlar. Ancak ilk hadis musannifleri arasında Ebû Hanîfe'nin adı geçmez. Bu makale Ebû Hanîfe gibi fikhun tedvinine öncülük eden bir fakihin fıkıhla son derece ilişkili bir faaliyet olan hadis tasnifindeki yerini ve rolünü belirlemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tedvin, Tasnif, Hadis, Fıkıh, Ebû Hanîfe, el-Âsâr.

The first Classifications (Musannafs) in the Hadith Literature and the Role of Abu Hanifa on them

Abstract

The Compilation and classification of hadiths are one of the most important facts in the history of hadith. That by the order of Omar b. Abdalaziz the compilation became the formal work, since mid-first half of second century hegira, transformed the act of classification and consequently in this period the works that formed the foundational sources of the hadiths literature emerged. The first classifiers of hadith also have the character of faqih. But among the first classifiers the name of Abu Hanifa is not mentioned. This article tries to define the place and role of Abu Hanifa who is a pioneer of the compilation/classification of the fiqh, in the classification of the hadith that is directly related to the fiqh act.

Key Words: Compilation, Classification, Hadith, Fıqh, Abu Hanifa, al-Athar.

*) Bu makale, 16-19 Ekim 2003 yılında İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu'na (Bursa) sunulan tebliğin gözden geçirilerek genişletilmesi ile oluşturulmuştur.

**) Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(e-posta: mozsanel@sakarya.edu.tr)

Giriş

Hadislerin tedvin ve tasnifi hadis tarihinin en önemli olaylarından biri, belki birincisidir. Teknik anlamda dağınık olarak bulunan hadis malzemesinin bir tertibe bağlı olmaksızın bir kitapta toplanması anlamına gelen tedvin faaliyetinin, yaklaşık hicrî birinci asrın sonlarında başlayıp Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/719) tedvin emriyle resmi hüviyet kazandıktan sonra ikinci asrın başlarında sona erdiği kabul edilir¹. Bu aşamayı bu kitaplardaki hadislerin ya da dağınık olarak bulunan hadis malzemesinin konulara göre tertip edilerek kitap haline getirilmesi anlamına gelen tasnif faaliyetinin takip ettiği bilinmektedir². Hicrî ikinci asrın başlarında tedvinle içiçe başlayan tasnif faaliyeti bütün yüzyıl boyunca yoğun bir şekilde devam etmiş ve üçüncü asırda en mükemmel ürünlerini vermiştir. Bu makalede öncelikle hadis tarihinde "evvelü men sannefe"-l-hadis" başlığı ile işaret edilen ilk hadis musanniflerine ve bu konudaki muhtelif görüşlere temas edilecek, ardından İmam Ebû Hanîfe'nin bu tasnifteki yeri ve rolü tespit edilmeye çalışılacaktır.

Hadiste İlk Musannifler

Tasnifin en önemli özelliği, hadislerin konulara yani devrin geçerli sınıflandırma mantığı olan fıkıh bablarına göre (ale'l-ebvab) düzenlenmesidir. Hicrî ikinci asırda pekçok muhaddis ve fakih bu tasnif faaliyetine katılarak başta hadis ve fıkıh olmak üzere İslami ilimlerin en temel ve geniş kaynaklarından birini teşkil eden materyalin tespit, tasnif ve muhafazasına katkıda bulunmuştur. Ancak bu önemli faaliyete önce kimin ya da kimlerin başladığı konusunda kaynaklarımızda farklı görüşler yer almaktadır. Bazıları bu konuda önceliğin Saîd b. Ebî Arube'ye (ö. 156/773) ait olduğunu belirtirken³, bir kısmı da Ab-

1) Halife'nin başta Medine olmak üzere İslam ülkesinin önemli merkezlerine gönderdiği, hadislerin toplanıp yazılması yönündeki bu talimat ve tamimi kaynaklarda birbirine yakın muhtelif ifadelerle yer almıştır. Bu tamimin muhtelif rivayetleri için başlıca şu eserlere bakılabilir: Mâlik b. Enes, *Muvatta (Şeybânî Rivâyeti)*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Beyrut, ts., s. 330; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, Beyrut 1985, II, 387; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen*, İstanbul 1992, Mukaddime, 43; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, İstanbul 1992, İlm, 34; Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *es-Sünne*, Riyad, ts., s. 27; Ebû Hatim Abdurrahman İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve'l-ta'dil*, tsh. Abdurrahman el-Muallimî, Haydarabad-Dekken 1371, I, 21; el-Hasen b. Abdurrahman er-Rânehürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accac el-Hatîb, Beyrut 1984, s. 373-374; Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyidü'l-ilm*, thk. Yusuf el-İş, bsk. y. yok, 1974, s. 105; Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilber, *Câmiu beyani'l-ilm*, Beyrut 1978, I, 76; a. mlf., *et-Temhîd lima fi'l-Muvatta mine'l-meani ve'l-esaniid*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevi ve dğr., Mağrib 1976-1992, I, 80-81; Kâdî İyâz b. Musa el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medarik*, thk. Muhammed Tavî et-Tancı ve dğr., Mağrib 1983, I, 39; Ebû'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik şerhun alâ Muvattai Mâlik*, Beyrut, ts., I, 4-5; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe*, İstanbul 1986, s. 3-4; Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, *Mâ temessu ileyhi'l-hace*, Karaçi 1953, s. 9; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981, s. 203-204; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable'l-tedvin*, Beyrut 1981, s. 329 vd.; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, İstanbul 1994, XV, 32. Bu konuda bir değerlendirme için bk. Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Fikhi Mezhepler Tarihi*, trc. Abdülkadir Şener, İstanbul 1983, s. 36-37.

2) Bk. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara, 2000, s. 25

3) el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî*, thk. Mahmud et-Tahhan, Riyad 1983, II, 281.

dümlük b. Abdülaziz b. Cüreyc'in (ö. 150/767) İslam'da ilk kitabı tasnif eden şahıs olduğunu kaydetmektedir⁴. Nitekim İbn Cüreyc'in kendisinden de "Hiç kimse bu ilmi benim kadar tedvin/tasnif etmedi" dediği nakledilir⁵. Ancak bu söz hadisleri bablara göre tasnifte ilklikten ziyade yapılan çalışmanın genişliğini göstermekte ve muasırı pek çok alimin aynı dönemde tasnifte bulunduğu gerçeğine mani teşkil etmemektedir. Dolayısıyla aynı dönemde yaşayıp tasnifle tanınmış ulemadan hangisinin kitabını önce tasnif ettiğini tespit etmenin zorluğu ortadadır. Nitekim hadiste ilk musanniflere işaret ettikten sonra kısa bir değerlendirme yapan bazı alimler bu şahsiyetlerin hepsinin aynı dönemde yaşadığını ve hangisinin önceliğe sahip olduğunun bilinemeyeceğini belirtmişlerdir⁶.

Hadiste ilk musanniflerin kimler olduğu konusunda hicrî ikinci asır ulemasına ait bazı ferdi tespitler bulunmakla birlikte konuya dair toplu bir listeyi Câmî sahibi Tirmizî (ö. 279/892) vermektedir. Tirmizî, kitabında takip ettiği yöntemi ve usule dair bazı görüşlerini açıkladığı *el-İlelü's-sağır* isimli eserinde, önceleri kitabında hadislerin illetleri ile fukahanın görüşlerini de kaydetme taleplerine müspet cevap vermediğini, ancak daha sonra bunda insanların menfaatine pek çok husus bulunduğunu görerek kitabında bunlara da yer vermeye karar verdiğini dile getirmektedir. Tirmizî bu noktada çoğu hicrî ikinci asırda yaşamış kendinden önceki büyük alimlerin de bu çerçevede tasnifte bulunduğuna işaret ederek kararını ve yöntemini temellendirmeye çalışmıştır. Çünkü bir hadis kitabında şahsi görüş, yorum ya da içtihadların bulunması başta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) olmak üzere bazı hadisçiler tarafından hoş karşılanılmıyordu⁷. Hicrî ikinci asırda konulara göre tasnif edilen eserlerde Hz. Peygamber'in hadisleri yanında, sahabe ve tabiun kavillerinin de tasnif edilmiş olması Tirmizî'nin uygulamasına meşruiyet kazandırmış olmaktadır. Tirmizî'nin bu vesileyle tasnife teşebbüs eden ilk alimler olarak atıfta bulunduğu şahsiyetler arasında Hişam b. Hassan (ö. 147/764), Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (ö. 150/767), Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Malik b. Enes (ö. 179/795), Hammad b. Seleme (ö. 167/783), Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797), Yahya b. Zekerriya b. Ebî Zâide (ö. 182/798), Vekî b. el-Cerrah (ö. 196/812), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814) gibi isimler bulunmaktadır⁸.

Tirmizî'nin listesi önemli ipuçları vermekle birlikte tasnifin coğrafyasına da işaret eden daha ayrıntılı bir liste hadis usulüne dair ilk eserlerden birini telif eden Ramehürmüzi (ö. 360/971) tarafından sunulmaktadır. Ramehürmüzi'nin, kitabının "el-Musannifun

- 4) Ebû Tâlib Muhammed b. Ebî'l-Hasen el-Mekkî, *Kütü'l-kulüb fi muameleti'l-mahbub*, Kahire 1310, I, 159; el-Kettani, *er-Risâle*, s. 9. Ahmed b. Hanbel bir sözünde, ilk kitabı tasnif edenin İbn Cüreyc'le İbn Ebî Arube olduğunu belirtir (bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffaz*, tsh. Abdurrahman el-Muallimî, Haydarabad-Dekken 1956, I, 169-170; Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli'l-Tirmizî*, thk. Subhi es-Sâmerrâî, Beyrut 1985, s. 52).
- 5) el-Hatîb, *el-Câmi*, II, 281; İbn Receb, *Şerhu İleli'l-Tirmizî*, s. 52.
- 6) es-Suyuti, *Tedribu'r-râvi*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Beyrut 1979, I, 89; el-Kettani, *er-Risâle*, s. 8-9.
- 7) Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli'l-Tirmizî*, s. 56; ayrıca bk. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashabi'l-hadis*, thk. Mehmed Saîd Hatiboğlu, Ankara 1991, s. 6.
- 8) Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Kitabü'l-İlel*, İstanbul 1992 (*Sünen* ile birlikte), V, 738.

min ruvati'l-fıkhı fi'l-emsar" başlığı altında verdiği listeye göre, ilk tasnif ve tevbib faaliyetinde bulunanlar bölgelere göre şöyledir:

Basra'da er-Rabi b. Sabih (ö. 160/777), Saïd b. Ebî Arube, Hammad b. Seleme.

Yemen'de Halid b. Cemil (ö. ?), Ma'mer b. Raşid (ö. 152/769), Abdürrezzak b. Hemmam (ö. 211/826), Ebû Kurra Musa b. Tarık (ö. 203/818).

Mekke'de İbn Cüreyc, Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814).

Kûfe'de Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), Yahya b. Zekeriyya b. Ebî Zâide, Muhammed b. Fudayl (ö. 195/811), Vekî, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849).

Şam'da el-Velid b. Müslim (ö. 194/810).

Rey'de Cerir b. Abdülhamid (ö. 188/804).

Merv ve Horasan'da Abdullah b. el-Mübarek.

Vasıt'ta Hüseyim b. Beşir (ö. 183/799).

Ramehürmüzi bu tespitlerini Ali b. el-Medini'nin (ö. 234/848) konuya dair görüşlerini naklederek tamamlamaktadır. Buna göre listeye Medine'den Malik b. Enes, Basra'dan Ebû Avane Vaddah (ö. 176/792), Şu'be b. el-Haccac (ö. 160/777), Şam'dan el-Evzâî (ö. 157/774) eklenmelidir⁹.

İlk musannifler listesine yukarıdakilere ilave olarak muhtelif kaynaklarda yer alan şu isimler de ilave edilebilir:

Mısır'da Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Abdullah b. Lehia (ö. 174/790), el-Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Basra'da Ravh b. Ubade (ö. 205/820), Medine'de İbn İshak (ö. 151/768), İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776), Abdülaziz b. Abdullah el-Macişun (ö. 164/781), Kûfe'de İbn Ebî Leyla (ö. 148/765), Zâide b. Kudâme (ö. 161/778), Mekke'de Saïd b. Mansur (ö. 227/842)¹⁰.

Bu listeye İbnu'n-Nedim'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'inden hareketle pek çok isim daha eklenebilir. İbnu'n-Nedim'in eseri, diğer ilimler yanında İslam dünyasında hadis ve fıkha dair ilk asırlarda tasnif ve telif edilen eserlerin isim ve muhtevaları konusunda son derece değerli kayıtlar ihtiva etmektedir. Sadece burada kaydedilen eserlerin isimleri bile ikinci ve üçüncü asırda ne kadar yoğun bir tasnif faaliyeti yürütüldüğünü ispatlamaya kafidir¹¹. Diğer taraftan esasen *el-Fihrist*'te, ilk musannif listelerinde ismi geçmediği halde bu listelerdeki isimlere muasır pek çok musannifin ve benzer tarzdaki eserin kaydedilmiş olma-

9) er-Ramehürmüzi, *el-Muhaddisu'l-fâsil*; s. 611-620; ayrıca bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'l-ta'dil*, I, 129 (Takdime).

10) el-Hatîb, *el-Câmi*, II, 282; İbn Receb, *Şerhu İleli'l-Tirmizî*, s. 50; Şihabuddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *Hedyu's-sâri*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Baz ve dğr., Beyrut, ts., s. 6; es-Suyuti, *Tedrib*, I, 89; el-Kettani, *er-Risâle*, s. 6-10; M. Accac el-Hatîb, *es-Sünne*, s. 337-338, 357-360; Ali Yardım, *Hadis II*, İzmir 1984, s. 45-48; Muhammed Taki Osmani, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, trc. Mehmet Özşenel, İzmir 2007, s. 118-121.

11) Bk. Ebu'l-Ferec Muhammed İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Karaçi, ts., s. 251 vd., 281 vd.

sı söz konusu listelerin sınırlayıcı olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla ilk hadis musannifleri olarak zikredilen şahsiyetler, bu konudaki pek çok şahsiyetten seçilmiş örnekler olarak anlaşılabilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen bir sözde ilk kitap tasnif edenler sorulduğunda "İbn Cüreyc, İbn Ebî Arube ve onların benzerleri"¹² denilerek muasır başkalarının mevcudiyetine ve tasnifin başladığı belli bir döneme işaret edilmiştir. Şu halde ilk hadis musannifleri olarak zikredilen şahsiyetleri, muasırları arasında tasnifte en fazla dikkat çeken ve eserleriyle öne çıkan kişiler olarak anlamak mümkündür ve bu isimlerin mevcudiyeti aynı dönemde tasnif faaliyeti yürüten diğer şahsiyetlerin mevcudiyetine mani teşkil etmemektedir.

Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü

Bu noktada, acaba Ebû Hanîfe gibi bir müçtehid imamın bu faaliyete herhangi bir katkısı yok muydu, ya da varsa ne ölçüdeydi gibi sorular akla gelmektedir.

Her şeyden önce İmam Ebû Hanîfe, Kûfe gibi sahabenin yoğun olarak yerleştiği bir ilim merkezinde yaşamaktaydı. Ebû Hanîfe'nin pekçok tâbiun âliminin yanısıra birkaç sahabîye de ulaştığı, hatta bazı kayıtlara nazaran bunlardan hadis işittiği nakledilmektedir¹³. Bu anlamda tâbiundan sayılan Ebû Hanîfe burada sahabe ve tâbiundan intikal eden fıkıh ve hadis birikimi üzerine Muhammed Hamidullah'ın ifadesiyle bir fıkıh akademisi kurmuş ve kendini seçkin öğrencileriyle birlikte mesâilin tedvin ve tasnifine adanmıştı¹⁴. Bu bakımdan fıkıh ve hadisin içiçe bulunduğu bir dönemde fıkıh mantığının öncülerinden olmuş ve fikhî tedvin etmiş bir müçtehidin hadislerin tasnifi gibi tamamen fikhî sistematiğe ilişkin bir faaliyetten bîhaber ve bîgâne olması düşünülemez.

Diğer taraftan Ebû Hanîfe, yaşadığı yıllar itibariyle (80-150) tedvin ve tasnif dönemlerini bizzat yaşamış ve bu dönemlerdeki yoğun faaliyetlere şahid olmuş bir şahsiyettir. Ömer b. Abdülaziz'in tedvine resmîyet kazandırdığı tarihte Ebû Hanîfe 20 yaşında bir gençti. Halifenin bu tedvin emrini bütün ilim merkezlerine gönderdiği bilinmektedir¹⁵. Ebû Hanîfe o tarihlerde bu tamimin önemini idrak edecek yaşlarda olup ilim tahsiline, özellikle hadis öğrenimine devam etmekteydi¹⁶. Üstelik hocaları arasında tedvinin en

12) İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, s. 52.

13) Bk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Beyrut 1976, s. 4-5; Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud el-Hârizmî, *Câmiu'l-mesânid*, Beyrut, ts., I, 22-25; Ebû'l-Muzaffer Cemaluddin Yûsuf b. Ferğal Sibt İbnu'l-Cevzî, *el-İntisar ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh*, nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî, Karaçi, ts., s. 10-15; es-Suyûtî, *Tebyîzu's-sahîfe*, nşr. Muhammed Aşık İlahî el-Bernî, Karaçi 1990, s. 26 vd.; Ali b. Sultan el-Herevî el-Kâri, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, nşr. Halil Muhyiddin el-Meys, Beyrut, ts., s. 582 vd. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Muhammed Abdüşşehid Nu'mânî, *İmam Ebû Hanîfe ki tâbiyyet or sahabe si unki rivayet*, Karaçi 1414; krş. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, s. 52-54.

14) Bk. *İslam Hukuku Etüdleri*, İstanbul 1984, s. 187 vd.

15) es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik*, I, 5.

16) Bk. ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut-Hüseyin el-Esed, Beyrut 1990, VI, 396; Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî, *Mekânetü'l-İmam Ebî Hanîfe fi'l-hadis*, nşr. Abdülfettah Ebû Ğudde, Beyrut 1416, s. 16; Muhammed Ali Sıddîkî Kandehlevî, *İmam-ı A'zam or İlm-i Hadis*, Siyal-kot 1981, s. 168, 170-171.

önemli siması olan İbn Şihab ez-Zührî'nin (ö. 124/741) bulunması da bu açıdan calib-i dikkattir. Yine hocaları arasında bulunan Kûfeli meşhur âlim eş-Şa'î'nin (ö. 104/722) talâk ile ilgili hadis ya da fikhî meseleleri bir başlık altında (bâbun mine't-talâk) topladığı bilinmektedir¹⁷. Ebû Hanîfe'nin pekala hocası Hammad b. Ebî Süleyman'dan (ö. 120/737) fikhî mantığını ve birikimini elde ederken, diğer hocaları eş-Şa'î ve ez-Zührî'den tedvin ve tasnif fikrini almış olması mümkündür. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin vefat tarihi itibarıyla ilk musannif listelerinde ismi zikredilen birçok alimden mukaddem ya da onlara yakın zamanlarda yaşamış olması da dikkat çekicidir. Bununla birlikte hadis tarihinde ilk musanniflere dair verilen listelerde onun ismine rastlanmaz. Bunun sebeplerinden biri yukarıda kaydedildiği üzere bu listelerdeki isimlerin sadece birer örnek olarak zikredilerek tasnifin başladığı döneme işaret etme anlamı taşımasıdır. Nitekim ilk musannif listelerindeki en erken vefat tarihi 147 ve 150 yıllarını göstermekte olup Ebû Hanîfe bu anlamda ilk musanniflerle muasırdır. Diğer bir sebep, Ebû Hanîfe'nin daha çok fikhî kimliğiyle tanınması ve mesaisinin yoğunluğunu fıkha ayırıp hadisle ilgisini ahkâma medar olanlarla sınırlı tutması olduğu söylenebilir. Nitekim bazı kaynaklarda yer alan kayıtlarda onun, bir oda dolusu hadis malzemesine sahip olduğu, ancak bunlardan gerekli gördüğü çok az bir kısmını kullandığı nakledilmektedir¹⁸. Diğer bir mülahazaya göre ise sebep, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda ehl-i rey ile ehl-i hadis arasında yaşanan yoğun tartışmalardır¹⁹. Bu sebeple onun ismi hadisi değil, fikhî ve reyi ilk tedvin edenler arasında zikredilmiştir²⁰. Ancak bu onun hadiste tasnifi olmadığı anlamına gelmez. Bize göre hadis tasnifiyle fikhî tedvin ve tasnifi eş zamanlı yürüyen ve içiçe olan faaliyetlerdir. Bu sebeple onun fikhî tedvin etmesi aynı zamanda sahip olduğu hadis malzemesinden bir kısmını tasnif etmesi yani fikhî bablara göre tertib etmesi anlamına gelmektedir. Nitekim ilk musannifler arasında ismi geçen ve Ebû Hanîfe'nin hemşehrisi olan ünlü muhaddis ve fakih Süfyan es-Sevri'nin eseri diğer birçok benzeri gibi "*el-Câmi fi'l-fikhi ve'l-ehâdis*" şeklinde tesmiye ve tavsif olunmaktadır. Keza İmam Mâlik'in eseri *Muvatta* fikhî ile ilgili bir eser olarak da nitelendirilmiştir²¹. Bu da ilk iki asırda hadis ve fikhun nasıl içiçe bulunduğunu, hatta bazen müteradif anlamda birbirlerinin yerine kullanılabildiğini gösteren delillerden biri olarak değerlendirilebilir.

Şu halde İmam Ebû Hanîfe'nin hadislerin tasnifindeki rolü nedir? Bu sorunun cevabını verebilmek için önce kaynaklardaki bazı kayıtlara göz atmak gerekmektedir. Bu

17) Saîd b. Mansur, *Sünen*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1985, I, 233; er-Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, s. 609; el-Hafîb, *el-Câmi*, II, 285.

18) el-Hârizmî, *Câmi*, I, 222; Muhammed Abdürreşid en-Nu'mânî, "*Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi*", trc. Mehmet Özşenel, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1 (1996), s. 236.

19) Bk. Muhammed ed-Düsükî, *el-İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve eseruhü fi'l-fikhi'l-islâmî*, Devha 1987, s. 285-286. Bu konuda ayrıca bk. Mehmet Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî* (yayımlanmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 1999, s. 108-114.

20) Bk. ez-Zehabî, *Tarihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr, ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut 1991, Havâdis ve Vefeyât 141-160, s. 13; es-Suyûtî, *Tarihu'l-hulefa*, Mısır 1952, s. 261.

21) el-Mekkî, *Kütü'l-kulüb*, I, 159.

konudaki kayıtların en dikkat çekici olanı yukarıda işaret ettiğimiz “fıkıh tasnifi” özelliğinin yanısıra, Ebû Hanîfe'nin tedvin ve tasnifteki öncülüğüne işaret eden kayıttır. Buna göre, Ebû Hanîfe fıkıh (şeriat) ilmini ilk tedvin ve baplara göre ilk tertip eden şahsiyet olarak kabul edilmekte, bu konuda onu *Muvatta* ile Mâlik'in takip ettiği ifade edilmektedir²². Burada onun faaliyetinin Mâlik'in *Muvatta*'ı ile karşılaştırılması, bu faaliyetin pür fikhî karakterli olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu bakımdan Ebû Hanîfe'nin fikhî tedvin faaliyetinin bir parçasını hadisleri tasnifi oluşturmakta ve bu anlamda o fıkıhta olduğu gibi hadiste de ilk musannifler arasında anılmayı hak etmektedir. Nitekim Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) tasnifin başlangıcı olarak verdiği hicrî 120 yılı²³ aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin, hocası Hammad'ın yerine geçerek ders vermeye başladığı tarihe işaret etmektedir. Bu tarih Ebû Hanîfe'nin Kûfe mescidinde kurduğu halkada öğrencileriyle birlikte fikhî tedvin etmeye başladığı tarihtir. Bu tarih aynı zamanda çeşitli bölgelerde tasnif faaliyetinin öncüleri olarak öne çıkan Ma'mer b. Raşid, İbn Cüreyc, İbn Ebî Arube, er-Rabi b. Sabih, el-Evzâî, es-Sevrî gibi muasırlarının da muhtemelen çalışmalarını yürüttükleri döneme tekabül etmektedir. Bu zevatın vefat tarihlerinin de birbirlerine çok yakın olması bu açıdan dikkat çekicidir. Ayrıca tasnifte ismi geçen şahsiyetlerin büyük çoğunluğunun ortak özelliği, hadisçi kimlikleri yanında fıkıhçı olarak da tanınmalarıdır. Bu da hadisle fikhin iç içe olduğu bir dönemde fıkıhla yakından ilgili hadis tasnif faaliyetinde “muhaddis fakih” olma ortak özelliğini taşıyan ilk musannifler arasında fikhî tedvindeki öncülüğü ile tanınan Ebû Hanîfe gibi bir fakihin de zikredilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu noktada Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ve hocalarından naklettiği rivayetlerden oluşan *el-Âsâr*'ı, onun Kûfe'deki halkasında başlattığı fikhî tedvin faaliyetinin bir parçası olarak değerlendirmek mümkündür. Tedvin çağını yaşamış, tasnif ve tevbib mantığını kazanmış meşhur bir müçtehid olarak onun öğrencileriyle birlikte sahip olduğu zengin hadis malzemesinden ahkâm hadislerini seçerek *el-Âsâr*'ı tasnif ettiğini söylemek yanlış olmaz. *el-Âsâr*'ın esasen Ebû Hanîfe'nin sahih gördüğü ve istidlâllerinde kullandığı merfû, mevkuf ve maktû hadisleri fıkıh bablarına göre (ale'l-ebvab) ihtiva eden ve öğrencileri tarafından günümüze ulaştırılmış bir ahkâm hadisleri kitabı yani “sünen” kitabı olduğu söylenebilir. Burada “sünen” kavramının ikinci asırda “musannef” anlamında kullanıldığı ve bu sebeple yaygın anlayışa uygun olarak mevkuf ve maktû haberleri de ihtiva ettiği gözden uzak tutulmamalıdır. *el-Âsâr* ismi de her üç türden rivayeti de ifade etmesi bakımından anlamlıdır ve *Muvatta* gibi ale'l-ebvab ya da musannef türü hadis kitaplarının bir çeşidi olarak hadis literatüründeki yerini alması isabetli olacaktır. Başta Ebû Hanîfe ve arkadaşları olmak üzere ikinci asırdaki musanniflerin yürüttüğü ahkâm hadislerini derle-

22) Bk. el-Hârizmî, *Câmi*, I, 34; Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî, *Ukûdü'l-cuman fi menakibi'l-İmam Ebî Hanîfete'n-Nu'man*, thk. Ebû'l-Vefa el-Efgânî, Medine, ts., s. 184; es-Suyûtî, *Tebîz*, s. 129; el-Kettani, *er-Risâle*, s. 9. Ayrıca bk. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981, s. 393-394. Bu konuda bir değerlendirme için bk. Eyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl* (yayımlanmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 2001, s. 111-113.

23) el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, I, 159.

meye yönelik çalışmalar üçüncü asırda yine “sünen” adı altında, fakat daha ziyade merfu hadislerle sınırlı kalmak suretiyle sürdürülmüştür. Burada dikkat çeken husus, kapsamı daralsa da üçüncü asırdaki “sünen” çalışmalarının esas itibariyle ahkâm hadislerini toplama özelliğini koruması ve ikinci asırdaki tevbib mantığına dayanmasıdır.

el-Âsâr'daki hadislerin sıhhat durumu ve eserin metoduna gelince, bu konu Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetindeki tavrı ve içtihad usûlü ile doğrudan ilgilidir. Cerh-ta'dil âlimleri İmam Ebû Hanîfe'nin hadiste sıkı şartları olduğunu kaydetmektedirler. Öğrencisi Vekî b. el-Cerrah, Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde son derece ihtiyatlı ve titiz davrandığını belirtir²⁴. Ünlü münekkid Yahya b. Maîn (ö. 233/847) ise şöyle der: “Ebû Hanîfe sika idi. O sadece ezberlediği hadisi nakleder, ezberlemediği hiçbir hadisi rivayet etmezdi.”²⁵ Nitekim kendisinden de ravinin hadisi işittiği vakitten eda edinceye kadar ezberinde tutması gerektiğini söylediği nakledilmiştir²⁶. Bu tespitler Ebû Hanîfe'nin az rivayette bulunmasının sebeğini açıkladığı gibi, *el-Âsâr*'daki hadislerin sıhhati konusunda da bize ipucu vermektedir. Yine Süfyan es-Sevrî'nin tespitine göre “O, kendi nezdinde sahih olan ve sika ravilerce rivayet edilen hadisleri ve bir de Hz. Peygamber'in en son fiillerini nazarı itibara alır.”²⁷

Öte yandan İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Âsâr*'ı kırkbin hadisten seçerek meydana getirdiği kaydedilmektedir²⁸. Bu tespit eserin tasnifinde Ebû Hanîfe'nin gerekli gördüğü hadisleri seçtiği anlamına geldiği gibi, kendi nazarında sahih gördüğü rivayetleri aldığını da ifade etmektedir. Kendisinden nakledilen bir rivayette de Allah'ın kitabından sonra Rasûlullah'ın sünnetini ve ondan gelen, sika raviler arasında şöhret bulmuş sahih rivayetleri aldığını söylediği kaydedilmektedir²⁹. İchtihad metodunu açıkladığı meşhur sözünde de bir meselenin hükmünü sırasıyla Kur'an, hadis, sahabe icmaı, sahabe kavli ve içtihad yoluyla çözümlendiğini söylediği bilinmektedir³⁰. Bütün bunlar onun *el-Âsâr*'da takip ettiği metoda ışık tutmaktadır. Buna göre o *el-Âsâr*'da kendi nezdinde sahih olan, sika raviler arasında yaygın bir şekilde amel edile gelen sahih rivayetleri almış, Hz. Peygamber'in son fiil ve irşadlarını, sahabe ve tâbiun görüşlerinden seçtiklerini fıkıh babları tertibinde bir araya getirmiş olmaktadır. İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Âsâr*'daki ravi ve rivayetlerinin

24) Bk. Muvaffak el-Mekkî, *Menakıb*, s. 172; Nu'mânî, *İmam İbn Mâce or İlm-i Hadis*, Karaçi, ts., s. 164-165; Nu'mânî, “*Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi*”, s. 236.

25) el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut, ts., XIII, 449; Zafer Ahmed et-Tehanevî, *Mukaddimetü'l-Âsâr*, thk. Abdülfettah Ebu Ğudde, Karaçi, ts., I, 193; Nu'mânî, *İmam İbn Mâce or İlm-i Hadis*, s. 165.

26) ez-Zehebî, *Siyer*, VI, 401.

27) İbn Abdülber, *el-İntika fî fedâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukaha*, thk. Abdülfettah Ebu Ğudde, Beyrut 1997, s. 262; ayrıca bk. es-Saymerî, *Ahbâr*, s. 66-67.

28) Muvaffak el-Mekkî, *Menakıb*, s. 84-85; Nu'mânî, “*Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi*”, s. 236.

29) es-Saymerî, *Ahbâr*, s. 10; ez-Zehebî, *Menakıbu'l-İmam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî-Ebû'l-Vefa el-Efgânî, Beyrut 1408, s. 34.

30) Bk. Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn, *et-Tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke 1979, IV, 63-64; es-Saymerî, *Ahbâr*, s. 10-11; el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarih*, XIII, 368; Muvaffak el-Mekkî, *Menakıb*, s. 71, 73-74; ez-Zehebî, *Menakıb*, s. 32-34; es-Sâlihî, *Ukûd*, s. 172 vd.

güvenilirliği konusunda Abdullah b. el-Mübarek ve Ebû Mukâtil es-Semerkindî'nin de (ö. 258/872) sitayişkâr ifadeleri bulunmaktadır³¹.

Ebû Hanîfe *el-Âsâr*'da hadisleri rivayet geleneğine uygun olarak senedleriyle nakletmiştir. *el-Âsâr*'da bulunan mürsel ya da munkatı rivayetleri ise devrin genel yaklaşımıyla paralel değerlendirmek gerekmektedir. Başta *Muvatta* olmak üzere o dönemden günümüze ulaşan az sayıdaki hadis kaynağı incelendiğinde bunların hepsinde de mürsel/munkatı ve belağ türünden rivayetler bulunduğu görülecektir. Bu da hicrî ikinci asırda bu tür rivayetlerle ilgili farklı bir anlayış bulunduğunu göstermektedir. *el-Âsâr*'ın günümüzde mevcut nüshalarında bin civarında rivayet bulunmaktadır³².

el-Âsâr'ın İslâm ilimler tarihinde daha çok Ebû Hanîfe'nin öğrencileri İmam Muhammed Şeybânî (ö. 189/805) ile İmam Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) nispetle anılmasına gelince, bu da o dönemdeki imlâ usûlü ve rivayet tekniğiyle yakından ilgili bir husus olmalıdır. İmam Ebû Hanîfe derslerinde ihticac ettiği hadisleri ezberinden imla ediyor, öğrencileri de bunları yazıyorlardı³³ (Ebû Hanîfe'nin bu doğrultudaki görüşüne yukarıda işaret olunmuştur). Bu anlamda öğrencilerine nispetle anılan *el-Âsâr* adlı eserlerin esasen Ebû Hanîfe'nin *el-Âsâr*'ının nüshaları ya da rivayetleri konumunda olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin *el-Âsâr*'larına bakıldığında rivayetlerin hepsinin an'ane veya semâ lafızlarıyla Ebû Hanîfe'den alındığı görülür. Ancak Şeybânî nadiren hocasının görüş ya da rivayetine katılmadığı zaman kendi görüş ve delilini de eklemektedir. Bu ilavelerden dolayı *el-Âsâr* Şeybânî'ye nispetle meşhur olmuştur. Şeybânî aynı usûlü diğer hocası İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını rivayet ederken de uygulamıştır. Burada da önce Mâlik'ten işittiği hadisleri rivayet etmiş, hocasının görüşlerine katılmadığı zaman kendi görüşünün delili olan hadisleri *Muvatta* nüshasına eklemiştir. Bu sebeple *Muvatta*'ın Şeybânî rivayeti *Muvatta u Muhammed* diye tanınmıştır. Bu durumda esasen ne *Muvatta*, ne de *el-Âsâr* Şeybânî'nin değil, Mâlik ve Ebû Hanîfe'nin eserleri olmakta ve Şeybânî her iki eseri de rivayet ederken kendi katkılarıyla rivayet etmektedir³⁴.

Şu halde *el-Âsâr*'ın temelde Ebû Hanîfe'nin tasnîfi olduğu ve öğrencileri tarafından kendisinden muhtelif zamanlarda rivayet edildiği söylenebilir. Bu sebeple nüshalar ve rivayetler arasında hadis sayısı, babların takdim tehiri gibi açılardan farklar bulunması tabiidir. Bunun ötesinde diğer birçok hadis kitabında olduğu gibi *el-Âsâr*'da da zaman içinde müsnif tarafından yapılan düzeltmelerin, ilave veya çıkarmaların olması ihtimal dahilindedir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencilerinden Abdullah b. el-Mübarek bu konuda şöyle demektedir: "Ben Ebû Hanîfe'nin kitaplarını birçok defa yazdım. Çün-

31) Bk. Muvaffak el-Mekkî, *Menakıb*, s. 446-447; Nu'mânî, *İmam İbn Mâce or İlm-i Hadis*, s. 165; Nu'mânî, "*Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi*", s. 237.

32) Bk. Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefa el-Efgânî, Beyrut, ts.; Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Kitabu'l-Âsâr*, Karaçi 1987. Ebu'l-Vefa el-Efgânî'nin başladığı tahkikli bir neşir yarım kalmıştır (I-II, Beyrut 1993).

33) Nu'mânî, "*Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi*", s. 241.

34) Nu'mânî, "*Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi*", s. 249-251; eş-Şeybânî, *Kitabü'l-Âsâr*, I, 8-9 (muhakkık el-Efgânî'nin mukaddimesi).

kü bunlarda ilaveler meydana geliyor, ben onları da yazıyordum.”³⁵ Yine Abdullah b. el-Mübarek’in Kûfe’ye geldiğinde Züfer b. el-Hüzeyl’e (ö. 158/775) uğrayıp onun Ebû Hanîfe’den yazdığı kitaplarını ödünç alarak yazdığı ve bu olayın defalarca tekrür ettiği kaydedilmektedir³⁶. İmam Şeybânî’nin Ebû Hanîfe’nin yanına h. 146’da geldiği düşünülürse bu noktada onun rivayetinin en sağlam nüshalardan olduğu tahmin edilebilir. Bu sebeple Şeybânî rivayeti en yaygın ve makbul *el-Âsâr* nüshası olmuştur.

Günümüze doğrudan ulaşan bu iki nüsha (Ebû Yûsuf ve Şeybânî nüshası) dışında kaynaklarda diğer öğrencilerinin de *el-Âsâr*’ı Ebû Hanîfe’den rivayet ettiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda *el-Âsâr* bazen “nüsha”, bazen “müsned”, bazen de “sünen” isimleriyle zikredilmiştir. Bunların hepsi aynı eser olup, bu durumun aynı eserin farklı isimlerle anılma anlayışından kaynaklandığı söylenebilir³⁷. Ebû Hanîfe’den eserini nakleden diğer öğrencileri arasında Züfer b. el-Hüzeyl ve Hasan b. Ziyad da (ö. 204/819) bulunmaktadır³⁸. Bunlara ilave olarak Ebû Hanîfe’nin oğlu Hammad (ö. 170/786), Ahmed b. Muhammed el-Kilâî (ö. 190/805 takriben), Hafs b. Ğıyas (ö. 194/809) gibi hadisçilerin de Ebû Hanîfe’den *el-Âsâr*’ı rivayet ettikleri kaydedilmektedir³⁹. Bunlar dışında Ebû Hanîfe’den hadis işiten veya yazan pekçok muhaddisin de bu meydana onun *el-Âsâr*’ından nakillerde bulunmuş olması muhtemeldir. Ayrıca Ebû Hanîfe’den nakledilen ve *el-Âsâr* dışında bulunan pekçok hadis de sonraki müellifler tarafından muhtelif tasniflerde bir araya getirilmiştir. Hicrî yedinci asır müelliflerinden el-Hârizmî (ö. 655/1257) gerek *el-Âsâr* ve nüshalarındaki hadisleri ve gerekse diğer müsnedlerde biraraya getirilen rivayetleri *Câmiu’l-mesânîd* adlı eserinde tekrarları ve senedleri hazfederek toplamış bulunmaktadır⁴⁰.

Diğer taraftan *el-Âsâr*’ın tasnifinin hadis tarihinde önemli etkileri olmuştur. Öncelikle *el-Âsâr*’ın hicrî ikinci asırdan günümüze ulaşan fikhî tertibe sahip en eski hadis kitabı olduğu söylenebilir. İkinci olarak Ebû Hanîfe tarafından *el-Âsâr*’da uygulanan fikhî

35) Muvaffak el-Mekki, *Menakıb*, s. 324; Nu’mânî, “*Kitabü’l-Âsâr Mukaddimesi*”, s. 240-241.

36) Muvaffak el-Mekki, *Menakıb*, s. 325.

37) Bununla birlikte Ebû Hanîfe’nin müsnedlerini cemedan el-Hârizmî, *el-Âsâr*’dan ayrı olarak Şeybânî’nin “*Nüşatü Muhammed*” diye bilinen bir *Müsned*’ini de kitabında bir araya getirdiğini belirtmektedir (*Câmiu’l-mesânîd*, Beyrut, ts., I, 5, 75-76).

38) Züfer’in rivayeti için bk. Ebû Sa’d Abdülkerim b. Muhammed es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman el-Muallimî, Beyrut 1980, III, 261. Hasan b. Ziyad’ın rivayet ettiği nüsha *Müsned* adıyla el-Hârizmî’nin kitabında yer almıştır bk. *Câmiu’l-mesânîd*, I, 5, 73. Ayrıca bk. İbn Hacer, *Lisanu’l-Mizan*, Kahire, ts., V, 31; Nu’mânî, “*Kitabü’l-Âsâr Mukaddimesi*”, s. 241, 245-247; Aşur Akyol, *Hasan b. Ziyad el-Lü’lû ve Hadis İlimindeki Yeri* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Adapazarı 2007, s. 23-24, 56-58.

39) Bk. Nu’mânî, “*Kitabü’l-Âsâr Mukaddimesi*”, s. 247-249. el-Hârizmî, *Câmiu’l-mesânîd*’de Hammad ve el-Kilâî’nin Ebû Hanîfe’den rivayet ettikleri “*Müsned*”leri de bir araya getirmiştir (bk. *Câmiu’l-mesânîd*, I, 74-75). Hafs b. Ğıyas’ın rivayeti için bk. Hafızuddin b. Muhammed el-Kerderî, *Menakıbu Ebi Hanîfe*, Beyrut 1981, II, 482; Adem Özdemir, *Hafs b. Ğıyas ve Hadis İlimindeki Yeri* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi SBE, Adapazarı 2007, s. 29-30.

40) Ebû Hanîfe’nin müsnedleri hakkında bilgi ve değerlendirme için bk. Muhammed Emin Evrekzeî, *Mesânîdu’l-İmam Ebi Hanîfe*, Karaçi 1978; İbrahim Hatiboğlu, “el-Müsned”, *DİA*, İstanbul 2006, XXII, 101-103.

tebvib mantığının sonraki musannifler tarafından da geliştirilerek takip edildiğini söylemek mümkündür. Yukarıda İmam Mâlik'in *Muvatta'* da onu takip ettiğine dair kayıtlara işaret olunmuştu. Yine ilk musannifler arasında ismi geçen ünlü muhaddis ve fakih Süfyan es-Sevrî'nin günümüze ulaşmayan *Câmi* adlı eserini tasnif ederken Ebû Hanîfe'nin eserlerinden yararlandığı kaydedilmektedir⁴¹. Sevrî'nin elinin altında olduğu belirtilen Ebû Hanîfe'ye ait *Kitabü'r-rehn* adlı eserin⁴² onun tasnif faaliyetinin ürünlerinden biri olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca ilk musannifler arasında ismi geçen Abdullah b. el-Mübarek'in *es-Sünen fi'l-fıkh* adlı eserini hocası Ebû Hanîfe'nin fıkıh bablarına göre tasnif ettiği belirtilmektedir⁴³. Yine Ebû Hanîfe'nin ders halkasındaki öğrencilerden olan Yahya b. Zekeriya b. Ebî Zâide ile Vekî b. el-Cerrah'ın Kûfe'de hadisi ilk tasnif edenler arasında zikredilmesi dikkat çekmektedir. Bu iki önemli hadisçinin, Ebû Hanîfe'nin ders halkasında elde ettikleri tebvib ve tasnif mantığını eserlerine yansıtmış olmaları muhtemeldir⁴⁴. Diğer taraftan hadis tasnifinde ismi geçmese de mezhebin müdevvini olarak şöhret kazanan Şeybani'nin başta *el-Asl* olmak üzere *Zâhiru'r-rivaye*'yi oluşturan kitapları ile *el-Hüccce ala ehli'l-Medine* gibi eserleri Ebû Hanîfe'nin ders halkasındaki fıkıh mantalitesi yanında tebvib mantığı ve zengin hadis kültürünün de önemli belgelerindedir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin fiki görüşlerini ve çoğu senedli rivayetlerden oluşan delillerini fıkıh bablarına göre tedvin eden *el-Asl* ile Ebû Hanîfe'nin mücerred delillerini yine fıkıh bablarına göre ihtiva eden *el-Âsâr* nüshaları arasındaki şekil ve muhteva benzerliği Ebû Hanîfe ve halkasındaki ortak fıkıh mantığına işaret etmektedir. Bütün bunlar Ebû Hanîfe'nin hadislerin tasnifi konusunda sahip olduğu yeri ve muasırları ile halefleri üzerindeki etkilerini gösteren deliller arasında sayılmalıdır. Dahası, Ebû Hanîfe'nin hadis rivayetinde gösterdiği titizlik ve sahih rivayetleri seçme konusundaki hassasiyeti sebebiyle *el-Âsâr*, bazı araştırmacılar tarafından sahih hadisler konusunda tasnif edilmiş ilk eser kabul edilmiştir⁴⁵.

Sonuç

Hadis tarihinde dönüm noktasını teşkil eden hadislerin tedvin ve tasnifi faaliyeti hicri ikinci asırda birçok alimin katılımıyla gerçekleşmiştir. Hadislerin konulara göre düzenlenmesini ifade eden tasnif faaliyetinde kimin ya da kimlerin önceliğe sahip olduğu tartışmalı olmakla birlikte her bölgeden tasnife ilk teşebbüs edenler hakkında bazı tespitler yapılmıştır. Bu tespitlerde zikredilen isimlerin ortak özellikleri çoğunlukla hem muhad-

41) es-Saymerî, *Ahbâr*, s. 65-66.

42) Bk. Muvaffak el-Mekkî, *Menâkıb*, s. 282. Ayrıca bk. el-Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, XIII, 342.

43) Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, İstanbul 1988, I, 123.

44) Nitekim Yahya b. Zekeriyya, Ebû Hanîfe'nin halkasında kitapları tedvin eden kırk kişilik öğrenci grubu içinde önde gelen ilk öğrenci arasında bulunmaktadır (bk. et-Tehanevi, *Mukadime*, I, 202). Vekî b. el-Cerrah'ın kitaplarını Yahya'nın kitaplarına dayanarak tasnif ettiği kaydedilir (el-Kerferî, *Menâkıb*, II, 485).

45) Bk. Nu'mânî, "Kitabü'l-Âsâr Mukaddimesi", s. 233; Nu'mânî, *el-İmam İbn Mâce ve kitabuhu's-Sünen*, nşr. Abdülfettah Ebû Güdde, Beyrut 1419, s. 58-59; Kandehlevî, *İmam-ı A'zam*, s. 347.

dis, hem fakih olmalarıdır. Bu durum hadis tasnif faaliyetinin bir fıkıh mantalitesiyle yürütüldüğünün ve hadisle fıkıhın iç içe olduğunun göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan tasnifte ismi geçen şahsiyetlerin vefatlarının hicri ikinci asrın ortalarından itibaren üçüncü asra kadar uzandığı görülmektedir. Bu da tarihi açıdan tasnifin başladığı kabul edilen hicri 120 yılının doğruluğunu teyid eden delillerden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu noktada Ebû Hanîfe gibi hicri ikinci asrın büyük bir fakihinin hadislerin tasnifi konusunda isminin geçmediği dikkat çekmektedir. Esasen Ebû Hanîfe yaşadığı dönem itibarıyla hadislerin tedvinini, Ömer b. Abdülaziz'in tedvin emrini ve ardından tasnif aşamasının başladığı tarihleri idrak etmiş biri olarak tasnif faaliyetlerinin merkezinde yer almaktadır. Hicri 120 yılından itibaren hocası Hammad'ın yerine geçerek kurduğu ders halkasında öğrencileriyle birlikte fıkhi mesaili tedvin ettiği tarihi bir gerçektir. Bu sebeple o fıkıhı ilk tedvin eden ve bablara göre tasnif eden kişi olarak anılmaktadır. Ebû Hanîfe ve ashabının fıkıhı tedvin faaliyetinin bir bölümünü istidlal ettikleri hadisleri konulara göre tasnif etmenin oluşturduğu söylenebilir. Bu çerçevede onun ders halkasında hükümlerinde ihticac ettiği rivayetlerden oluşan ahkâm hadislerini bir araya getirerek öğrencilerine yazdırdığı ve öğrencilerine nispetle anılan *el-Âsâr* nüshalarının bu şekilde ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

el-Âsâr hicri ikinci asırdan günümüze ulaşan en eski ve orijinal hadis kaynaklarından birini teşkil etmektedir. İhtiva ettiği fikhî tertib, sahih rivayetleri seçme mantığı ve hadisleri senedleriyle nakletme özellikleriyle önceliğe sahip olup kendisinden sonraki çalışmaları etkilediği söylenebilir. Binaenaleyh kaynaklarda hadiste ilk musannifler arasında İmam Ebû Hanîfe'nin ve eseri *el-Âsâr*'ın zikredilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Oysa ki yukarıda da işaret olunduğu üzere Ebû Hanîfe ve ashabının tasnif döneminin bütün özelliklerini yansıtan bu orijinal çalışmalarının, en az *Muvatta* ve diğer musannefler kadar ilmî ve tarihi değere sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Hicri ikinci asırdan günümüze ulaşan her eser, hadislerin güvenilirliği açısından bizim için son derece büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan da bu eserler üzerinde yapılacak çalışmalar hadis tasnif tarihine önemli katkılar sağlayacaktır. Üzerinde yapılacak ilmî araştırmalar ve ciddi neşirlerle *el-Âsâr* da hadis tarihinde hakettiği yeri alacaktır.